لیکوال: سید محمد فضل الله بخاري
ژباړن: زاهد خلیلي

۳۱ اکتوبر ۲۰۱۴

لومړۍ نړیواله جګړه

(د انساني تاریخ د لومړی وحشي جګړې له عبرته ډک تاریخ)

۳

سربیا

د سربیا عامو خلکو د ډېر وخت راهیسي د یو پیاوړي سربیي او یوګوسلاویي خوبونه لیدل، دې هیواد به زیاتره وخت د خپل ګاونډي هیواد بلغاریي سره جګړه درلوده، بلخوا یې د استریا-هنګري سره هم اړیکي ښې نه وې، دغه هیواد د اروپا په منځني جنوب خوا کي پروت دی، شمال ته یې استریا-هنګري، جنوب ته یې یونان، ختیځ ته یې بلغاریه، شمال ختیځ ته یې رومانیه او جنوب ته یې موتینګرو او البانیه پراته دي.

په ۱۹۰۳ ز کال کي د لرې کړای شوي پاچا **الیګزندر زوی پیتر کرید** د واکمني کورنی واکمني ړنګه کړه، دغه هیواد د ګاونډیو سره ډېرې ستونزې درلودې او اړیکي یې خرابې وې، د بالکان د جګړو پایلې د سربیا د عامو خلکو او حکومت لپاره د منلو وړ نه وې، په بالکان کي لومړۍ جګړه په ۱۹۱۲ ز کال کي وشوه، په دې جګړه کي سربیا، بلغاریې، یونان او مونتینګرو اتحاد کړی وه، د جګړې وروسته بلغاریې په مقدونیې باندې خپله ولکه راوسته، چې دا د سربیا لپاره د منلو نه وه.

دویمه جګړه په ۱۳-۱۹۱۲ ز کلو کي وشوه، په دې جګړه کي د بلغاریې څخه مقدونیه ونیول شوه او د سربیا، یونان او رومانیې تر منځ وویشل شوه، چې په دې ویش باندې بلغاریه ډېره په قهر شوه.

د لومړۍ نړیوالي جګړې د پیل لامل هم سربیا وه، په سربیا کي د استریا-هنګري شهزاده او ولیعهد (**ارک ډیوک فرینز فردیناند**) او میرمن یې **صوفیه** د ۱۹۱۴ ز کال د جون په ۲۸ د سربیا د قوم پرست جنګي ګروپ بلیک هند (Black Hand) د یوه غړي (پرنسب) لخوا ووژل شول. استریا-هنګري سربیا ته د جګړې التیماتم ورکړ او خپل شرطونه یې ور ورandي کړل، لکه څرنګه چې دې ګروپ د حکومت سره پټي اړیکي درلودې، د سربیا حکومت د التیماتم هیڅ پروا ونکړه، په دې وخت کي سربیا د روس ملاتړ د ځان سره درلود او په هر ډول چې وي، روسیه به یې د جګړې په وخت کي ملاتړ کوي؛ څکه نو سربیا د جګړې د التیماتم هیڅ پروا ونکړه.

د جګړې د التیماتم نه یوه نیمه میاشت وروسته استریا-هنګري په سربیا باندې حمله وکړه، د سربیا خپل فوځي ځواک دومره نه وه، چې د استریا-هنګري نه د ځان دفاع وکړي؛ څکه هغوی د زیات فوځ لرونکي وه، د سربیا د فوځ شمېر ۲۰۰۰۰۰ وه، په دې ځانګړی فوځ او نور تول مؤقت فوځ هم شامل وه، دې حالت ته په کتو سره سربیا د نورو

هیوادو نه مرسته وغوښته، په مرسته کوونکو هیوادونو کې روسیه، مونټي نیګرو، انګلستان او فرانسه شامل وه او یوه ویره وونکي جګړه پیل شوه.

رومانیه

په ۱۸۸۱ ز کال کې په رومانیه باندې د **لومړي کیرول** واکمن وه، حکومتي نظام ډیپوټیز(وکیلانو) پر مخ وړه، چې د رایو په واسطه ټاکل کیدل، رایه ورکوونکې په دریو ډلو ویشل شوي وه، لومړی ډله سرمایه دار او ځمکوال وه، دویمه ډله مالیه ورکوونکي، دولتي کارکوونکي، تقاعد شوي اشخاص او باسواده خلک وه، دریمه ډله هغه کسان وه، چې مالیه به یې ورکوله.

په رومانیه کې نورو موجودو اقلیتونو ته هم د رایې ورکولو حق ورکړ شوی وه، په دې اقلیتونو کې ترکان، تاتاریان او یهودان شامل وه، د دوه ذکر شویو اقلیتونو شمېر د هجرت په وجه زیات شوی وه؛ خو یهودانو په زور سره خپل تسلط ټینګ کړی وه.

په ۱۹۱۰ ز کال کې د رومانیې نفوس ۶.۹۲ میلیونه وه، زیاته ځمکه د ځمکوالو په ولکه کې وه، ځمکوال په ښارونو کې اوسیدل، په ۱۹۱۳ ز کال کې رومانیې ۲.۱ میټرک ټنه غنم تولید کړي وه، په همدې کال په رومانیه کې ۱.۸ میلیونه میټرک خام تیل را ایستل شوي وه.

په رومانیه کې د یهودي او یوناني اقلیتونو په حکومت باندې د واک لرلو په وجه خلک خفه وه، دغو یهودو او یونانیانو به عام خلک لوټل، د همدې بې انصافی پایله وه، چې په ۱۹۰۸ ز کال کې انقلاب رامنځته شو او په رومانیه کې د ځمکوالی نظام له منځه د تګ په حال کې وه او سرمایه دار نظام د ښکاره کیدو په حال کې، د یهودي او یوناني اقلیتونو واک راکم کړل شو او هیواد د پرمختګ په لاره باندې یون پیل کړ.

په ۱۸۸۳ ز کال کې رومانیه په درې ګوني اتحاد(جرمني، ایټالیا او استریا-هنګري) کې شامله شوه، په دې ډول د اروپا د پیاوړو هیوادونو سره په یو ځای کیدو رومانیه د پرمختګ په لور روانه شوه، په ۱۹۱۳ ز کال کې د بالکان په دویمه جګړه رومانیه د سربیا، یونان او مونټي نیګرو سره یو ځای ودریده او بلغاریې ته ماته ورکړه، چې د جګړې وروسته یې په مقدونیه کې څه برخه ورسیده او د ځمکې د پراخوالي خوب یې پوره شو.

په ۱۹۱۴ ز کال کې د رومانیې ټول فوځ ۲۹۰۰۰۰ وه، د ۱۹۱۶ او ۱۹۱۸ ز کلونو تر منځ رومانیه د جرمني او استریا-هنګري فوځونو په ولکه کې وه.

بیلجیم

په ۱۸۸۵ ز کال کې په بیلجیم باندې پاچا **لیوپولډ** دویم واکمن وه، په ۱۸۹۳ ز کال کې د رایې ورکولو قانون نافذ شوی وه، چې ددې څخه دمخه کال باندې په بیلجیم کې د ښځو د حقوقو لپاره یوه ډله جوړه شوې وه، حکومت د رایې ورکولو، حقوقو او د ژبې په اړه د سختو ستونزو سره مخ وه، د نولسمې پیړی په پای کې د اقتصاد په اړه هم مختلفې پوښتنې کیدې، میکلوډ یو تحریک کړ، چې والونو ته ښه وظیفې ورکول کیږې؛ خو فلیمنګ ته کوچنی وظیفې ورکول کیږي.

په ۱۹۰۶ ز کال کې د فلیمنګ د تحریک ملاترو په تخنیکي ښوونه کې د فلیمش (فلیمنګي ژبې) غوښتنه وکړه، په ۱۹۰۸ ز کال د کانګو د خلکو سره د تبعیضي چلند پر ضد دغه تحریک نور هم چټک شو او حکومت خپل ټول توان ددې مسئلو د حل لپاره په کار واچوه، په ۱۹۱۲ ز کال کې **جولیوس ډیسټري** د پاچا په نوم یو سرخلاصی لیک خپور کړ، چې په دې سره د والون تحریک پیل شو، په ۱۹۱۲ ز کال کې ټاکنې وشوې، په دې سره په هیواد کې د فساد یوه

سلسله هم پیل شوه، د هیواد زیاتو نا امنو سیمو ته فوځ ولیږل شو؛ خو فوځ خپله فساد پیل کړ، په ۱۹۱۳ ز کال کې ۱۰۰۰۰۰۰ مزدورانو د خپلو حقوقو د غوښتلو لپاره لاریون وکړ، په هم دې کال کې په فوځ کې په زور باندې د خلکو نیول هم پیل شول.

د لومړۍ نړیوالې جګړې د پیل په وخت کې د هیواد اقتصادي او سیاسي حالات ډېر وروسته پاتې او خراب وه، فساد ډېر زیات موجود وه، کاریګر ډېر زیات نا راحته وه، عام خلک د فلیمنګ او والون په تحریکونو کې شامل وه، چې په دې سره یې د یو بل ګریوان ته لاسونه اچول، د نارینه وو وروستۍ متوسط عمر ۴۹ او د ښځینه وو کاله۵۲ وه.

یو خوا حکومت د سختو ستونزو سره مخ وه؛ خو بلخوا یې د اقتصادي ستونزو د حل لپاره هم کوښښونه کول، په ۱۹۰۰ ز کال کې تقاعد هم پیل شو، په ۱۹۰۳ ز کال کې د دندو پر وخت د پیښو د منځته راتګ په صورت کې بیمه هم پیل شوه، په ۱۹۰۵ ز کال کې د زیبروک د بندر کار هم پای ته ورسیده، بیلجیم په نړیوالې سوداګرۍ کې مهم ځای درلوده، د لومړۍ نړیوالې جګړې د پیل په وخت کې په شپږم نمبر باندې وه، په نړیوالې سوداګرۍ کې د روسیې نه مخکې وه، په ۱۹۱۲ ز کال کې د بیلجیم ملي مجموعي امدن ۷۵۵ میلیونه بیلجیمي فرانکه وه.

په دې وخت کې په بیلجیم کې نړیوال شهرت لرونکي خلک هم موجود وه، مشهور لیکوالان، شاعران او د ژوند د نورو اړخونو پورې تړلي وتلي خلک زیات موجود وه، په ۱۹۰۴ ز کال کې د قانون نړیوال انستیټیوټ ته د امن نوبل جایزه ورکړل شوه، په ۱۹۰۹ ز کال کې پخواني لومړي وزیر ای **بریناټ** او په ۱۹۱۳ ز کال کې **هنري ماري لافونتین** ته د امن د نوبل نړیوالې جایزې ورکړل شوې، د بیلجیم وتلي شاعر **موریس میټرلنګ** ته په ۱۹۱۱ ز کال کې د ادب نوبل جایزه ورکړل شوه.

بیلجیم د نولسمې پیړۍ په دویمه نیمایي کې د یوه بې طرفه هیواد په توګه موجود وه، زیاتو نړیوالو ځواکونو د بې طرفه هیواد په توګه د اوسیدو په مقابل کې ورسره د مرستو ژمنې کړې وې، په ۱۹۱۳ ز کال کې یې یو ځل بیا د خپلې بې طرفۍ اعلان وکړ، په ۱۹۰۷ ز کال کې جرمني غوښتل، چې د بیلجیم له لارې د خپل شیلفن پلان په اساس په فرانسه باندې حمله وکړي، جرمني د ۱۹۱۴ ز کال په اګست کې بیلجیم ته التیماتوم ورکړ، چې د جرمني فوځ ته باید د خپلې خاورې څخه د تیریدو اجازه ورکړي، د بیلجیم حکومت د لارې د ورکولو څخه انکار وکړ، چې په دې کار سره جرمني په ۴ اګست باندې په بیلجیم او لوګسزامبورګ باندې حمله وکړه، د اګست او سپتمبر په په میاشت کې جرمنۍ تقریباً په ټول بیلجیم باندې ولکه درلوده، د بیلجیم په مشهورو جګړو کې د پیریس او لینګ مارک جګړې شاملې دي.

یونان

د ۱۸۹۷ څخه تر ۱۹۱۴ ز کال پورې د پراختیا غوښتنې د پالیسۍ په پایله یونان د زیاتو ستونزو سره مخ وه، په ۱۸۹۷ ز کال کې عثماني ترکیې د یونان زیاتې سیمې ونیولې، په ۱۹۰۸ ز کال کې د یونان د کریټ د جزیرې زیاتې سیمې د ایلف تهیر لخوا اداره کیدې؛ خو بیا هم د یونان یوه برخه ګڼل کیده.

په ۱۹۱۲ ز کال کې ایټالیې د یونان په نویو نیول شویو افریقایي سیمو باندې ولکه راوسته، بلخوا په ۱۳-۱۹۱۲ ز کال کې د بالکانو دویمه جګړه رامنځته شوه، چې په دې جګړه کې یونان د بلغاریې، سربیا او مونټي نیګرو سره یو ځای د عثماني ترکیې پر ضد جګړه وکړه، په دې جګړه کې د ترکیې څخه ځینې سیمې ونیول شوې؛ خو په دې سیمو باندې بلغاریې زیات تسلط درلوده.

د پاچا **لومړي جورج** واکمني د سخت مخالفت سره مخ وه، په هیواد کې د کریټ د جزیرې د واکمن **ایلف تهیر** سره د خلکو مینه زیاتیده، پای په ۱۹۰۹ ز کال کې یې حکومت چپه کړ او **ایلف تهیر** د لومړي وزیر په توګه وټاکل شو، لومړی وزیر د (میګالي نظریې) ملاتړی وه، چې د یوه ستر یوناني حکومت رامنځته کول یې غوښتل.

په ۱۳-۱۹۱۲ ز کال کې د بالکانو په دویمه جګړه کې یونان، سربیا او مونټي نیګرو یو ځای د بلغاریې څخه د بالکان په لومړی جګړه کې نیول شوې سیمې بیرته ونیولې او مقدونیا یې هم بیرته ترلاسه کړه، په دې ډول د یونان په سیمو کې ۷ سلنه پراختیا رامنځته شوه او نفوس یې د ۲.۸ څخه ۴.۸ میلیونو ته پورته شو، په داسې حال کې په دې نوي داخل شوي نفوس کې ۲ میلیونه غیر یونانیان ول، دې کار د لومړي وزیر هم فکره خلکو ته نور هم ځواک ورکړ او په هیواد کې د پراختیا غوښتنې د سیاست ملاتړي نور هم زیات شول، د همدې فکر په پایله کې په ۱۹۱۳ ز کال کې پاچا **لومړی جورج** ووژل شو او پر ځای یې زوی **لومړی قسطنطین** کینول شو.

پاچا او لومړی وزیر په دوه جلا لارو باندې روان ول، چې دې سره د هیواد حالات په خطر کې ول، په ۱۹۱۵ ز کال کې لومړی وزیر له دندې ګوښه کړل شو؛ نو هغه بیرته د کریټ په جزیره باندې خپل حکومت جوړ کړ، وروسته یې په سالونیکا باندې هم حکومت جوړ کړ او د نوي یونان اساس یې کیښود، د پاچا د لاس لاندې سیمو ته پخوانی یونان وویل شو.

د یونان حکومت په لومړی نړیواله جګړه کې بې طرفي غوره کړې وه، په ۱۹۱۵ ز کال کې بلغاریه په جګړه کې داخله شوه، چې د بلغاریې نه د سربیا او مونټي نیګرو دفاع کول ستونزمن شوي وه، دې هیوادونو ته د خوراک او څښاک او د دفاع لپاره سامان رسول ډېر اړین وه، دغه اړین توکي باید د یونان د سالونیکا د سیمې له لارې رسول شوي وای، متحدینو څو ځلې وغوښتل، چې دغه لاره باید خلاصه شي، خو د یونان حکومت بې طرفي غوره کړې وه، بلخوا **ایلف تهیرو** ددې کار اجازه ورکړه، سربیا او مونټي نیګرو ته د اړینو توکو د رسولو لاره خلاصه شوه.

په دې ستر کار سره متحدینو د **ایلف تهیرو** حکومت په رسمیت وپیژنده، وروسته په ۱۹۱۷ ز کال کې د متحدینو د فشار له امله پاچا له هیواده وشړل شو او په ټول یونان باندې **ایلف تهیرو** واکمن شو.

مونټي نیګرو

په ۱۸۷۸ ز کال کې د برلین په کنفرانس کې داسې پریکړه شوې وه، چې د عثماني ترکیې د لاس لاندې بندر ګاه باید مونټي نیګرو ته ورکړل شي، ددې پریکړې مطابق په ۱۸۸۰ ز کال کې د عثماني ترکیې لخوا نیول شوې سیمې بیرته مونټي نیګرو ته ورکړل شوې، په ۱۸۷۹ ز کال کې د سنا مجلس رڼګ شو او یو حکومتي کونسل رامنځته شو، په هیواد کې یوه ستره محکمه هم جوړه شوه، په ۱۸۸۸ ز کال کې نوی قانون تصویب شو او په ۱۹۰۵ ز کال کې لومړی لیکل شوی قانون نافذ کړل شو.

په ۱۹۱۰ ز کال کې پاچاهي نظام ومنل شو او دې نظام ته یې د (زیټا) نوم ورکړ؛ خو دغه اعلان ته دومره ارزښت ورنه کړل شو، په هیواد کې د اورګاډي پټلۍ نوره هم وغځیده او د پوستې نظام یې نور هم ښه کړ.

په ۱۳-۱۹۱۲ ز کال کې د بالکانو په دویم جنګ کې مونټي نیګرو د سربیا او یونان ملاتړې وه او دغو هیوادونو د بلغاریې سره د بالکان د لومړي جنګ د نیول شویو سمیو پر سر جګړه کړې وه، مونټي نیګرو د سربیا ملاتړې وه، سربیا د روسیې سره دفاعي تړون لاسلیک کړی وه، په ۱۴ اکتوبر ۱۹۱۵ ز کال کې بلغاریې په لومړی نړیواله جګړه کې برخه واخیسته او بیا یې په سربیا باندې ولکه ټینګه کړه، څرنګه چې مونټي نیګرو د سربیا ملاتړې وه؛ نو په همدې وجه یې په لومړی نړیواله جګړه کې د سربیا لپاره داخله شوه.

ایټالیا

د نولسمي پیړۍ په وروستي څلورمه کي ایټالیا په نړۍ کي د یوه متحد حکومت په توګه رامنځته شوه، اوس ایټالیا د تیري پیړۍ د دریو ربعو غونډي په کوچنیو حکومتونو نه وه ویشل شوي، په ۱۸۹۰ ز کال کي د ایټالیا نفوس ۳۰ میلیونه وه، چي د یوه قوي حکومت ښکارندوی ګڼل کیده، هره راتلونکي ورځ یي په نفوس کي زیاتوالی راته، د بهرنیو حکومتونو اغېز پرې ورځ په ورځ کمیده او حب الوطنی او قومي جذبي په کي زیاتوالی مونده، په ۱۹۱۴ ز کال کي یي نفوس ۳۵.۳ میلیونه تنه وه، چي ددې څخه یي ۱۱.۶ سلنه خلکو په ښارونو کي ژوند کاوه.

درې ګوني اتحاد(۱۸۸۶) د ایټالیي حیثیت ته زیاته ګټه ورسوله، د خپلو دوه ګاونډیو دښمنانو (استریا-هنګري او فرانسي) نه یي د استریا-هنګري سره ښې سفارتي اړیکي جوړې کړې، په ګاونډیو کي یي یوازې فرانسه د ستونزو ښکار وه؛ خو ایټالیا د یوه قوي ځواک په توګه پیژندل کیده، د نورو مهمو هیوادونو څخه دلته سفیران راولیږل شول او روم د یوه نړیوال ځواک په توګه ومنل شو.

ایټالیا د نړیوال ځواک په کیدو سره هم، په صنعتي پرمختګ، زراعت او د سواد سلنه کي ډېره وروسته پاتي وه، د حمل نقل وسائل یي هم ډېر وروسته پاتي وه او ویې یي نه شو کولای، چي د نړۍ په سترو قومونو کي ځآن ته ځای پیداکړي، د سواد سلنه یي ۳۷.۶ وه، زراعتي نظام ډېر وروسته پاتي وه، چي دې کار د هیواد زراعتي غوښتني نه شوې پوره کولای.

دغه ځواکمنتیا یي هغه وخت مشکوکه شوه، چي په ۱۸۹۶ ز کال کي یي د کارزار په ډګر کي د یوه افریقایي قوم نه ماته وخوړه، په ۱۲-۱۹۱۱ ز کال کي یي د لیبیا سره د جګړې اعلان وکړ، په دې ډول ایټالیا د کمزوري نه نور هم په کمزوري هیواد باندې بدل شو، په نړیوال صنعت کي یي شراکت د لومړي وخت نه نور هم کم شو، اقتصادي او ټولنیز خراب حالت ایټالیا د نړۍ د ځواکمنو هیوادو څخه بهر کړه، اوس دغه هیواد د ګاونډیو لپاره کوم خطر نه وه، ایټالیا په ۱۹۱۴ ز کال کي د ۱۸۷۱ ز خراب حالت ته رسیدلي وه، بحري فوځ یي کمزوری او د نویو بحري جنګي وسائلو څخه محروم وه، چي په دې سره یي حیثیت ته زیان رسیدلی وه.

په ټوله اروپا کي زیات بې سواده خلک په ایټالیا کي موجود وه، په ۱۹۱۳ ز کال کي یوازې ۱۱ میلیونه میتریک ټنه انرژي مصرفیدله، کوم چي په نړیوالو ځواکمنو هیوادونو کي د ټولو څخه کمه فیصدي وه، في کس صنعت ۲۶ وه، ټول مجموعي صنعتي وړتیا یي ۲۲.۵ وه، په نړیوال صنعت کي یي ۲.۴ سلنه ونډه درلوده.

۸۸ سلنه د ډېرو سکاره یي د انګلستان نه واردول، د ډېرو د سکرو په واردولو سره یي مجموعي امدن او د مصرف توازن بیخي خراب شوی وه، د فوځ د اړتیاوو د پوره کولو لپاره یي د نغدو پیسو پیداکول یو ستونزه وه، زیاتره وخت د نفوسو زیاتوالی د یوه هیواد په پرمختګ کي مثبت رول لوبوي؛ خو د ایټالي خبره بیا ددې برعکس وه، وروسته پاتي زراعتي سیستم، د صنعت او کسبونو نه موجودیت، د حمل و نقل د وسائلو کموالی او د په ښوونیز ډګر کي نه پرمختګ هغه څه وه، چي د ایټالیي زیات نفوس یوه ستونزه جوړه شوې وه.

په ۱۹۱۴ ز کال کي د ایټالیي ځمکنی او بحري فوځ ۳۴۵۰۰۰ تنه وه، د فوځ حالت هم خراب وه، فوځ یي د امریکا او جاپان نه زیات وه؛ خو په تخنیکي او فني لحاظ وروسته پاتي وه، چي نه یي قوي وسلې درلودې او یي د جګړې لپاره اړینه جذبه، په فوځ کي د شاملیدو طریقه هم ډېره ستونزمنه وه، د جنوبي ایټالیي او کاتولیکي کلیسا تر منځ شخړې ځایي خلک په حکومت کي د دندې د اجراء کولو او د هیواد د پرمختګ په اړه بد ګمانه کړي وه، په عمومي ډول قومي برترۍ ته ترجیح ورکول کیده او قومي جذبه هم موجوده نه وه.

د فوځ شمېر يې ډېر زيات وه؛ خو جګړه يوازې د زيات فوځ په تکيه باندې نه شي کيدای، د جګړې لپاره قومي جذبه، قوي اقتصاد، قوي سياسي او ټولنيز استحکام، ځمکني او بحري اړين جنګي وسائل او د صنعتي پرمختګ تر څنګ په نړيواله کچه قوي سفارتي اړيکي هم بايد موجودې وي؛ خو ايټاليا ددې صفاتو څخه محرومه وه.

جاپان

جاپان د فيوډالي نظام په وجه د نورې نړۍ نه ليرې او بيخي بې اړيکي وه، د خپلي پيچلي ژبې په درلودلو سره په نړيوالو مسئلو کي هم په پيچلي هيواد سره پيژندل کيده، په هيواد کي د طبيعي وسائلو کموالی، غريز جغرافيايي موقعيت او د زلزلو موجوديت د اقتصادي پرمختګ په مخکي خنډ وه، ۲۰ سلنه ځمکه يې د کروندې وړ وه، جاپان کوم نږدې ګاونډی دوست هيواد هم نه درلوده، جاپانيانو په يو ډول هم د بهرنيو مداخلي نه شوې زغملی.
دغه حالت د نولسمي پيړی د وروستی ځلورمي پورې موجود وه او جاپان په سياسي لحاظ خام، په فوځي لحاظ کمزوری او په اقتصادي لحاظ کمزورترين هيواد وه، په ۱۸۶۸ ز کال کي د ميجي د نوي والي تحريک جاپاني عوامو ته د لويديځ د نه تسلط فکر ورکړ، دغه فکر نوي والي، صنعتي پرمختګ او په ځان بسيا کولو فکر ته قوت ورکړ، په فيوډالي نظام کي يې ښه والی راووست، ښووني او روزني ته زياته توجه وکړل شوه، چې په دې سره د بې سوادی کچه راکمه شوه، په قانون کي اصلاح راوستل شوه او نوی بانکي سيستم يې خپل کړ، ځمکنی او بحري فوځ يې بيا د سره منظم کړ او د انګليسي بحري بيړيو په شان يې بحري بيړی جوړې کړې.
دا هغه وخت وه، چې په جاپان کي په يوه وخت کي اقتصادي پرمختګ او په ځمکني او بحري فوځ کي يې زياتوالی رامنځته شو او دا د هغي قومي چغي پايله وه، چې په سياسي لحاظ د جاپانيانو د مستحکم کولو لپاره وهل شوی وه، په دې ډول (يو موړ هيواد-قوي فوځ).
د جاپان جغرافيايي موقعيت هم په اقتصاد کي ستر رول درلود، د جاپان جزيرې د څلورو خواوو څخه په بحرونو کي وې، چې دا کار يې د نورې نړۍ سره د اړيکو د شليدو باعث شوی وه، نږدې ورته کوم دښمن پروت نه وه او که کوم دښمن يې وه؛ نو هغه بايد ځواکمن بحري فوځ درلودای، د جاپان نفوس په چټکی سره زياتيده، زراعتي نظام کي هم ښه والی رامنځته شو؛ خو زراعت او د کب نيولو کسب اوس هم د ۱۸۹۰ ز کال په شان وه، صنعتي پرمختګ ته زياته توجه وشوه، په جاپان کي د فولادو صنعت يوازې نوم درلود، د سرمايي کموالي او د پورونو پر سر د نورو پورونو اخيستو يې استحکام ته زيان رسولی وه، همدا وجه وه، چې فوځ يې د نويو اړينو وسلو نه بې برخي وه او صنعتي پرمختګ يې وروسته پاتې وه.
د جاپان د جغرافيايي موقعيت نه علاوه، د جاپانيانو حوصله او اراده، هغه مهم عامل وه، چې د جاپان په پرمختګ کي يې ستر رول لوبولی او ډېر ژر يې ځان په يوه نړيوال ځواک باندې بدل کړی دی، د خپل تمدن په اړه د ښه فکر درلودل، د فوځ او هيواد سره زياته مينه، د شهنشاه احترام او د ټولو نه زيات د نظم او دسپلين مراعت هغه ځانګړتياوې دی، چې جاپانيان يې په يوه ماته نه منونکي قوم باندې بدل کړی دی او په ډول سره دا قوم د هر مشکل او خطر سره د مقابلي لپاره هر وخت چمتو دی.
په ۵-۱۹۰۳ ز کال کي د روسيې سره د جاپانيانو جګړې نړيوال حيران کړل، روسيه چې په ظاهره د ډېرې پراختيا، د زيات نفوس لرونکي او هم د زيات فوځ لرونکی هيواد وه، د کوريا او منچوريا د ځينو سيمو پر سر يې د جاپان سره جګړه وکړه، په ۱۹۰۴ ز کال کي د بحري فوځ مشر **توګو** په واسطه روسي بحري فوځونو ماته وخوړه، جاپانيانو په هر ډول چې وه، برى يې غوښته، جاپاني افسرانو او ځوانانو د زړورتيا او شجاعت ښه بيلګه وړاندې کړه، د روسيې په سرنګونو او ميدانونو باندې يې ګولی ووروله او روسي خندقونه جاپانيانو په خپله ولکه کي راوستل.

دغه حالت د جګړې کارپوهان دې خبرې ته متوجه کړل، چې جګړه يوازې په قوي اقتصاد، فوځي قوت، نوې وسلې او په سياسي او جغرافياوي حقائقو په وسيله نه کنټرول کيږي، بلکه جګړه جذبې، اطاعت، نظم او دسپلين، عزم او د برې په لاسته راوړلو باندې په يقين درلودلو په واسطه کنټرول کيږي.
په ۱۹۱۳ ز کال کې د جاپان ټول نفوس ۵۱.۳ ميليونه تنه وه، چې د دوی څخه يې ۱۲.۸ سلنه په ښارونو کې اوسيدل، په همدې کال د انرژۍ مصرف يې ۲۳ ميليونه ميټريک ټنه وه، عمومي صنعتي صلاحيت يې ۲۵.۱ وه او د يوه کس اندازه يې ۲۰ وه، د فولادو صنعت په کې ۰.۲۵ ميليونه وه، په ۱۹۱۴ ز کال کې يې ملي امدن ۲ بليونه ډالره وه او في کس امدن يې ۳۶ ډالره حساب شوی وه.

پرتګال

په ۱۸۸۹ ز کال کې شاه **لومړی لوئس** مړ شو او زوی يې **لومړی کارلوس** واکمن شو، په پرتګال کې د هسپانيې (سپين) غوندې د اوږد مهال راهيسې دوه جمهوري ګوندونو حکومت کاوه، په ۱۹۰۶ ز کال کې **لومړي کارلوس، جاوفرانکو** د لومړي وزير په توګه وټاکه، کوم چې د جمهوري ګوند ضد وه، په ۱۹۰۸ ز کال کې د جمهوري ګوند ضد يو تحريک پيل شو، چې په همدې کال د فبرورۍ د مياشتې په دويمه لومړی کارلوس ووژل شو.
په ۱۹۰۸ ز کال کې **دويم مينول** پاچا شو، يو څه موده د پاچا پلوو او جمهوري غوښتونکو تر منځ سخت اختلافات موجود وه، په ۱۹۱۰ ز کال کې فوځي انقلاب رامنځته شو، چې د انقلاب وروسته د جمهوري ګوند حکومت راغی او پاچا يې جلاوطن کړ، په ۱۹۱۱ ز کال کې يو قانون پاس شو، چې ددې قانون مطابق کليسا او دولتي اداري يې د يوه بل څخه جلا کړې، په دې سره د پاپ واکونه نور هم راکم شول.
پرتګال د انګلستان سره پخوانۍ دوستانه اړيکې درلودې، په ۱۸۹۰ ز کال کې پرتګال خپلې ګټې د انګلستان د ګټو لپاره قرباني کړې وې، په لومړۍ نړيواله جګړه کې پرتګال د متحدينو سره په صف کې په بشپړ ډول ولاړ نه وه؛ بلکه په لومړي سر کې يې د يوې پاليسۍ په اساس بې طرفي غوره کړې وه.
پرتګال د افريقايي هيوادونو سره سوداګريزې اړيکې درلودې؛ خو بيا يې هم اقتصاد په مندويانو باندې منحصر وه، د جګړې په جريان کې جرمني د انګلستان د بحري فوځ محاصره کوله، په دې وخت د پرتګال سوداګريزو چارو ته زيان رسيده، سربيره پر دې په جنوبي انګولا کې د جرمني او پرتګالي فوځونو تر منځ جګړې هم شوې وې؛ خو ددې سره هم دواړه حکومتونه په بشپړ ډول جګړې ته چمتو نه وه.
انګلستان د پرتګال نه وغوښتل، چې په افريقايي نيول شويو ځمکو کې په بندرونو باندې موجودې جرمني بحري بيړۍ ونيسي او انګلستان ته يې ورکړي، پرتګال د ۱۹۱۶ ز کال د فبرورۍ په ۲۴ دا کار وکړ، چې د همدې کال د مارچ په ۸ جرمني د پرتګال پر ضد د جګړې اعلان وکړ.
په ۱۹۱۶ ز کال کې پرتګال د جنوبي افريقا له لارې د جرمني په ختيځه افريقا باندې حمله وکړه، پاول وان ليټووربيک د ځمکنې جنګ په واسطه نه يوازې دفاع وکړه، بلکې پرتګالي فوځ يې په افريقا کې مصروف وساته او په اروپا کې يې د جګړې کولو څخه منع کړ، وان ليټووربيک د نړيوالې جګړې تر پايه پورې د پرتګال سره په افريقا کې مصروف وه.
بلخوا پرتګال ته په اروپا کې زيات ځاني زيان واوښته، د خندقونو په جګړه کې يې ۱۰۰۰۰ فوځ ووژل شو، په ۱۹۱۸ ز کال کې يې ۶۰۰۰۰ فوځ د انفلوئينزا په وجه مړ شو، د جګړې په جريان کې پرتګالي حکومتونه څو ځلې تغيير شول، هيواد کې په بشپړ ډول سياسي استحکام موجود نه وه، د ۱۹۱۸ ز کال په دسمبر کې يې لومړی وزير سيډونياپائس ووژل شو.

نوربیا